

יחידת לימוד רביעית – נושאים נבחרים בכלכלת ישראל

פרק 8: המשק הישראלי – השנים הראשונות

מטרות

התלמידים:

- יכירו את תנאי המשק הישראלי לאחר הקמת המדינה ועד 1973 בזיקה לאירועים היסטוריים מרכזיים.
- יכירו ויבינו את הקשיים הכלכליים שאתם התמודד השלטון בשנים הראשונות לאחר קום המדינה.
- יבינו את הדילמות שהיו כרוכות בהחלטה על הסכם השילומים והפיצויים האישיים עם גרמניה.
- יבינו את שורשיו ומאפייניו של תהליך הצמיחה הכלכלית של ישראל בתקופה 1954-1973.
- יכירו ויבינו את עקרונות המדיניות הכלכלית-חברתית שהייתה נהוגה בישראל בשני העשורים הראשונים לעצמאותה.
- יהיו מסוגלים לנתח את בנייתו של המשק בשנים הראשונות כבסיס להישגים אך גם לבעיות מבניות עתידיות.

סוגיות מרכזיות

1. הקשיים שעמדו בפני המשק הישראלי בראשית הדרך (1948-1953).
2. כיצד הוגדרו המטרות הלאומיות בתחום הכלכלי-חברתי ואיך יושמו?
3. הגורמים שאפשרו את תהליך הצמיחה הכלכלית של המשק הישראלי בשנים 1954-1973.
4. מדוע נוצר במשק הישראלי מגזר ציבורי גדול יחסית?

רעיונות מרכזיים

1. מלחמת השחרור והעלייה ההמונית של ניצולי שואה ופליטים מארצות מצוקה במזרח ובצפון אפריקה העמידה את מדינת ישראל בפני קשיים אדירים.
2. ההתמודדות עם הקשיים הכלכליים בשנים הראשונות (עד 1954) הייתה בכלים של קיצוב ופיקוח על המחירים – "תקופת הצנע" (1948-1951).
3. בין השנים 1952-1953 הונהגו מדיניות כלכלית מוניטרית מרסנת, הגדלת כדאיות היצוא, שינויים בשיטות הפיקוח על המחירים ועוד.
4. בשנת 1954, בעקבות חתימת הסכם השילומים והפיצויים האישיים עם גרמניה, הגידול בייבוא ההון לישראל ממקורות אחרים (המגבית היהודית) והגידול בהון האנושי (ותיקים ועולים) – החל תהליך צמיחה מהיר של המשק הישראלי.
5. במשק הישראלי התפתח מבנה ענפי ובו מגזר ציבורי גדול (הממשלה והסתדרות העובדים).
6. בעיית מאזן התשלומים – קליטת העלייה, פיתוח התשתיות וצורכי הביטחון כמו גם ההתמקדות בייצור מוצרים לא־סחירים, יצרו גירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים.
7. עד 1977 שרר במשק משטר של שער חליפין קבוע והתקיים פיקוח, ברמה זו או אחרת, על מטבע החוץ.
8. בין השנים 1954-1973 צמח המשק, ביותר מ-10% בשנה בממוצע, תוך שמירה על תעסוקה מלאה (למעט המיתון היזום בשנים 1965-1967).
9. מלחמת ששת הימים חוללה שינויים מבניים בהרכב התעסוקה עם כניסתם של עובדים מן השטחים לשוק העבודה בישראל.

מושגי יסוד

עלייה המונית, הון אנושי, צמיחה כלכלית, מדיניות הצנע והפיקוח על המחירים, מגזר ציבורי, מבנה ענפי של התוצר והמועסקים, מוצרים סחירים ולא־סחירים, שער חליפין קבוע, פיקוח על מטבע חוץ, ייבוא הון, גירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים.

בתהליך ההוראה-למידה מומלץ לשלב -

1. צפייה בסרטים ובקטעים של יומני קולנוע מן התקופה של קליטת העלייה, הקמת היישובים החדשים ופיזור האוכלוסייה.
2. בחינה של מערכות הנתונים המאקרו-כלכליים הרלוונטיים: נתוני העלייה, התעסוקה, התוצר, ענפי המשק, היבוא, היצוא ועוד.
3. עיון בקטעי יומנים או אוטוביוגרפיות ששופכים אור על התקופה שבין קום המדינה ועד שנת 1973 (למשל, קטעים מספריו של ד' הורביץ: **בשליחות מדינה נולדת, האתמול שלי**, או קטעים מיומנים ונאומים של ד' בן גוריון, ל' אשכול ופ' ספיר).

פרק 9: ממשבר האנרגיה עד התכנית לייצוב המשק

מטרות

התלמידים:

- יבינו שמלחמת יום הכיפורים ומשבר האנרגיה ב־1973 מהווים "נקודת שבר" בכלכלת ישראל (ובחברה הישראלית).
- יהיו מסוגלים לזהות ולהבין את השינויים שהתרחשו באותה עת בארץ ובעולם: שינויים מבניים וכלכליים (כמו האטה בצמיחה ועליית מחירים) ותופעות כלכליות חדשות (כמו הסטאגפלציה).
- יכירו ויבינו את השינויים בתפיסת העולם הכלכלית־חברתית בעקבות המהפך הפוליטי והכלכלי בשנת 1977.
- יבינו את הסיבות להתפתחותו של תהליך אינפלציוני מהיר בישראל בשנים 1977-1985.
- יבינו את הצורך והחשיבות של התכנית לייצוב המשק ב־1985.
- יכירו ויבינו את עקרונותיה של התכנית לייצוב המשק.

סוגיות מרכזיות

1. הסיבות העיקריות להאטה בצמיחה הכלכלית בישראל החל משנת 1973.
2. תנאי הרקע לתהליך האינפלציוני המהיר שהתפתח בישראל בשנים 1977-1985.
3. מהם נזקיו של תהליך אינפלציוני מהיר?
4. כיצד פתרה התכנית לייצוב המשק את בעיית האינפלציה?

רעיונות מרכזיים

1. משבר האנרגיה בשנים 1973 ו־1979 שהתבטא בעלייה משמעותית של מחירי הדלק בשוק העולמי, פגע מאוד במשק הישראלי בגלל התלות המלאה של המשק בייבוא דלק והפגיעה ביצוא של ישראל למדינות שנקלעו אף הן למשבר כלכלי.
2. תוצאות מלחמת יום הכיפורים, לבד מן הפגיעה האנושית והמורלית, חיבו שהות ממושכת של אנשי מילואים בגבולות והצטיידות מחדש של הצבא בהיקף נרחב.

3. בין השנים 1973-1977 חלה האטה בצמיחה, בהשקעות ובפריון של גורמי הייצור וגדל הגירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים.
4. לאחר המהפך הפוליטי בשנת 1977, הוצגה תכנית כלכלית לליברליזציה של השווקים, במיוחד שוק מטבע החוץ. התכנית כללה:
 - הסרת הפיקוח על מטבע חוץ.
 - האחדת שערי החליפין.
 - נידוד שער החליפין.
 - פחות התחלת.
5. בעקבות הליברליזציה בשוק מטבע החוץ וכתוצאה מהפעלתה של מדיניות מוניטרית ופיקולית מרחיבה, התפתח במשק הישראלי תהליך אינפלציוני מהיר.
6. שורשי התהליך האינפלציוני: גירעון ממשלתי ראלי גדול ומתמשך, אבדן העוגן של המערכת המוניטרית והתאמה כמעט אוטומטית של שער החליפין.
7. הגידול בגירעון בתקציב גרם להולדת הגירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים. התגובה על כך בדרך של פחות, של קיצוץ בסובסידיות ומחזור החוב, הגבירה את התהליך האינפלציוני והרחיבה את הפער בין שכר ופריון.
8. התהליך האינפלציוני לוהה בגידול בגירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים, בגידול בחוב החיצוני ובגידול באי-השוויון בהתחלקות ההכנסות במשק.
9. בשנת 1985 הונהגה התכנית לייצוב המשק שהייתה במהותה אמנה חברתית בין הממשלה, המעסיקים והסתדרות העובדים. התכנית צמצמה מאוד את האינפלציה וחוללה שינויים מבניים במשק שתוצאותיהם ניכרו החל משנת 1986.
10. עיקריה של התכנית לייצוב המשק:
 - צמצום הסקטור הציבורי (קיצוץ בסובסידיות, בפעילות הראלית וקיצוץ של 3% בכוח אדם).
 - פחות המטבע המקומי (שקל ישן) בשיעור של 18.8%, הפחתת מע"מ ב-2% והפחתת מכסים.
 - ייצוב שער החליפין ויצירת עוגן נומינלי (קביעת שכר וקביעת שער חליפין נומינלי).
 - מדיניות שכר: הקפאת שכר ומחירים למשך שנה.
 - הסכמה מראש שהתכנית נועדה לבלימת האינפלציה בלבד.

מושגי יסוד

סטאגפלציה, אינפלציה של הוצאות, אינפלציה של ביקוש, הצמדה, פריון הייצור, מהפך כלכלי, ליברליזציה בשוק מטבע החוץ, היפר-אינפלציה, עוגן מוניטרי, נידוד שער החליפין, התכנית לייצוב המשק, אמנה חברתית, שינויים במבנה הענפי של התוצר והמועסקים.

פרק 10: מתכנית הייצוב לשפל כלכלי (1985-1990)

מטרות

התלמידים:

- יבינו את הישגיה ואת מגבלותיה של תכנית הייצוב.
- יבינו את הסיבות לכך שהמשק נקלע למיתון כלכלי בסוף שנות ה־80.
- יעמיקו את הבנתם בנושא השינויים המבניים במשק הישראלי בסוף שנות ה־80.
- יבינו שההתפתחויות בשנות ה־80 מסבירות את התהליכים המאוחרים יותר.

סוגיות מרכזיות

1. מה היו תוצאותיה של התכנית לייצוב המשק?
2. הסיבות העיקריות למיתון המתמשך החל מהמחצית השנייה של 1987.
3. השינויים המבניים במשק שגרמו להעמקת השפל הכלכלי בסוף שנות ה־80.

רעיונות מרכזיים

1. תכנית הייצוב זכתה להצלחה בשני תחומים עיקריים: צמצום דרמתי של האינפלציה וצמצום הגירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים, ללא גידול באבטלה.
2. בשנתיים הראשונות, 1985-1987, היה גידול בתוצר של המגזר העסקי ובפריון של גורמי הייצור וחל צמצום בגירעון בתקציב הממשלה. אולם סוגיות הקשורות בתהליך המעבר מאינפלציה מהירה לאינפלציה קטנה היו מהגורמים שפעלו (בפיגור של שנתיים) להתפתחותו של שפל כלכלי.
3. במלאת שנתיים לתכנית הייצוב, היה צורך להתמודד עם בעיות רבות: שיעור האינפלציה היה עדיין גבוה (קרוב ל־20%), תביעות שכר וגיאאות בצריכה הפרטית סיכנו את הישגי התכנית, בעיית מאזן התשלומים לא נפתרה והתעוררו שאלות מבניות ומשבריות במספר מגזרים במשק.
4. במחצית השנייה של 1987 נקלע המשק לשפל עמוק. השפל התבטא בהאטה רבה בשיעור הצמיחה ובעלייה בשיעור האבטלה.
5. הסיבות העיקריות לשפל הכלכלי בשנים 1987-1989 הן אלה:
 - תחילת ההתקוממות בשטחים המוחזקים (האינתיפאדה הראשונה), שגרמה

לצמצום התיירות ושיבשה את הסחר עם השטחים ואת כניסתם של עובדים מן השטחים למשק.

- הגידול בעלויות העבודה (עלויות שכר) והפיגור בהתאמת שער החליפין שגרמו לפגיעה ביצוא.
 - בשנת 1988 חלה ירידה בהשקעות ובצריכה הפרטית והיה ריסון בשכר, ובעקבותיהם חלה האטה ניכרת בקצב גידול התוצר.
 - המיתון המתמשך חל בעת ובעונה אחת עם שינויים מבניים במשק, צמצום בכוח אדם ועלייה בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה.
 - ירידה בתקבולי מס עקב המיתון, שיעורי ריבית גבוהים ונטל פיננסי מן העבר.
6. ההתפתחות המשמעותית ביותר לאחר תכנית הייצוב התבטאה בשינויים מבניים ובתהליך התייעלות הכרוך בצמצום כוח האדם במגזר העסקי, אשר החרף מצדו את האבטלה.

מושגי יסוד

שינויים מבניים, עלויות עבודה, קשיחויות שכר, מדיניות תקציבית, התאמת שער חליפין, נטל פיננסי, גירעון בחשבון השוטף של מאזן התשלומים.

פרק 11: שנות ה־90: עלייה, אבטלה ושינויים מבניים

מטרות

התלמידים:

- יבינו את משמעותם הכלכלית-חברתית למשק של גלי עלייה בהיקף כה גדול.
- יכירו ויבינו את מאפייניו של תהליך הקליטה של העולים והיו מסוגלים להעריך את מידת הצלחתו.
- יבינו את השפעות העלייה על היבטים שונים של מדינת הרווחה, כגון: פיזור אוכלוסייה, אי־שוויון ועוני, רב־תרבותיות.
- יבינו את השינויים המבניים במשק הישראלי בשנות ה־90, במיוחד בשוק העבודה, ואת התמורות במבנה הענפי של התוצר והמועסקים על רקע שינויים עולמיים וחשיפת המשק לתהליכים גלובליים.
- יבינו את החשיבות הגדלה והולכת של ההון האנושי במשק הישראלי.
- יהיו מסוגלים לנתח את ההשפעות החברתיות של השינויים המבניים בישראל ובעולם.
- יבינו שבעולם גלובלי, השוואה בין־לאומית של איכות ההון האנושי הופכת לגורם משמעותי בתהליך הצמיחה הכלכלית בישראל.

סוגיות מרכזיות

1. הכשלים העיקריים בתהליך קליטת העלייה בישראל וההישגים העיקריים.
2. ההשפעות העיקריות על הפריון, התעסוקה והשכר של שקיעת התעשיות המסורתיות בישראל ועלייתן של התעשיות המתקדמות.
3. מדוע נודעת חשיבות כה רבה לרמת ההשכלה ולאיכותה במשק מודרני החשוף לשווקים הבין־לאומיים?
4. הסיבות לשיעורי אבטלה גבוהים ולשיעור השתתפות נמוך בכוח העבודה בישראל בשנות ה־90.

רעיונות מרכזיים

1. האבטלה ששררה במשק הישראלי בשנות ה־90 נבעה בחלקה מן העלייה ובחלקה משיעורי צמיחה נמוכים ומהאטה בהשקעות (בחלק מהתקופה).
2. קליטת העלייה בשנות ה־90 נתקלה בקשיים, והמשק לא הצליח למצות את פוטנציאל הצמיחה שלו בשנים אלו.
3. חשיבות מיוחדת נודעת לשינויים המבניים במשק, אשר הביאו לעלייה בביקוש לעובדים בעלי הון אנושי רב ולירידה בביקוש לעובדים בעלי הון אנושי מועט. (התפתחות זו הגדילה את האבטלה ואת אי־השוויון בהתחלקות ההכנסה).
4. הגידול במספרם של העובדים הזרים בישראל גרם לירידה ראלית בשכרם של העובדים המקומיים מהעשירונים התחתונים.
5. המשק הישראלי בשנות ה־90 היה משק פתוח מאוד, אשר הושפע מאירועים ומתהליכים חיצוניים בשווקים הבינ־לאומיים, ובמיוחד מהמצב הגאופוליטי באזורנו.
6. בשנות ה־90 החריפו המגמות של ירידה בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה (גברים) ושל הגידול הניכר בתשלומי ההעברה. זאת, על רקע הגידול במשקלן של משפחות גדולות שראשיהן אינם משתתפים בכוח העבודה, על רקע הזדקנות האוכלוסייה ועקב השינויים המבניים בהרכב התוצר והמועסקים.
7. הון אנושי איכותי המאפשר תחרות בשוקי העולם הוא המפתח לצמיחה כלכלית ולעלייה ברמת החיים בישראל. (למשק הישראלי אין משאבים אחרים, ולפיכך נושא זה הוא בעל חשיבות עליונה).

מושגי יסוד

אבטלה מבנית, החלפת משלח־יד, אבטלה מבנית, גלובליזציה, הגמשת שוק העבודה, הון אנושי, תחרות בעולם גלובלי, הגירת עבודה, השתתפות בכוח העבודה, הזדקנות האוכלוסייה.

בתהליך ההוראה-למידה מומלץ לשלב –

1. דיון על רב־תרבותיות ועל הגירה בשילוב תלמידים עולים וילידי הארץ, סיפורי משפחות וסיפורי עלייה ארצה.

פרק 12: ראשית שנות ה־2000 – שנים קשות למשק הישראלי

מטרות

התלמידים:

- יבינו את הקשיים הכלכליים־חברתיים־ביטחוניים שבפניהם ניצבת מדינת ישראל החל מראשית שנות ה־2000.
- יבינו שהקשיים הם חלקם חיצוניים (משבר ביטחוני ומשבר עולמי בתעשיות העילית) וחלקם פנימיים (פגיעה בענף התיירות, אבטלה עמוקה, פערים חברתיים מתרחבים).
- יהיו מסוגלים לבצע אינטגרציה של תהליכים ומגמות שנלמדו עד כה.
- יכירו את העמדות בוויכוח האידאולוגי בנוגע לשיטה הכלכלית־חברתית בישראל (מדינת רווחה מול כלכלת שוק, משטר סוציאל־דמוקרטי מול משטר קפיטליסטי, או "הדרך השלישית").

סוגיות מרכזיות

1. הסיבות למצבה הכלכלי־חברתי הקשה של מדינת ישראל בראשית שנות ה־2000.
2. השפעת הגלובליזציה על המשק בישראל.
3. שורשיו של הוויכוח האידאולוגי על אופייה של השיטה הכלכלית־חברתית בישראל.
4. מדוע ההשקעה בהון אנושי איכותי היא כל כך חשובה?

רעיונות מרכזיים

1. מראשית שנות ה־2000 נחשפה ישראל לגל של מעשי טרור (האינתיפאדה השנייה) שגבה מחיר קשה בחיי אדם, פגע במרקם החיים, בתיירות ובכלכלה.
2. במקביל התרחש משבר עולמי בתעשיות העילית. פגיעתו של משבר זה בישראל הייתה קשה במיוחד בגלל תלותו הרבה של המשק בתעשיות עתירות ידע אלו. המשבר פגע בייצוא של מוצרים רבים אחרים בגלל ההאטה הכלכלית במדינות רבות.
3. מדינת ישראל נקלעה למצב קשה במיוחד: ירידה בתוצר ובתוצר לנפש, ירידה ברמת

- החיים, גידול באבטלה, ירידה בהשקעות, פיגור רב־שנים בהשקעות בתשתית, ירידה ביצוא ובמיוחד בתיירות, ירידה באיכות ההון האנושי, מועקה במישור החברתי.
4. המגמות השליליות הללו פגעו בעיקר בשכבות החלשות, אך גם במעמד הביניים עקב קריסתם של עסקים קטנים רבים. התופעה של מובטלי התעשיות המתקדמות הגדילה לא מעט את היקף המשבר.
5. השפל העמוק גרם לירידה בגביית מסים ולהתרחבות רבה בצורכי הרווחה בגלל הגידול בעוני. הממשלה התקשתה לקיים רמת גירעון התואמת את ציפיותיהם של גורמים בינלאומיים שונים (אמנת מאסטריכט, הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית, חברות דירוג האשראי ועוד).
6. בשנת 2003 החליטה הממשלה על תכנית כלכלית המעמידה את השוק החופשי במרכז העשייה הכלכלית. עקרונותיה של התכנית מגלמים שינויים מבניים ואידאולוגיים: צמצום המגזר הציבורי, הגדלת התחרות במשק על ידי צמצום המונופולים, שינויים בהסדרי הפנסיה ובזכויות העובדים, הורדת מספרם של העובדים הזרים, צמצום קצבאות הביטוח הלאומי (בעיקר קצבאות זקנה, קצבאות ילדים ודמי אבטלה) כדי לעודד יציאה לעבודה, קיצוץ בסל הבריאות ובמערכת החינוך ועוד.
7. התכנית הכלכלית מבקשת להניע תהליך של צמיחה כלכלית על ידי הורדת מסים, בעיקר לקבוצות החזקות בחברה. מדובר בצמיחה מוטת־יצוא הנסמכת על ירידה בשכר הראלי והקטנת העלויות של היצרנים. מנגד, מדובר בצמצום תשלומי ההעברה, בעיקר לקבוצות החלשות, כדי להגביר את השתתפותן בכוח העבודה.
8. התכנית הכלכלית שנויה במחלוקת בעיקר על רקע השפעותיה על אי־השוויון ועל העוני. הוויכוח העיקרי הוא בשאלה האם שיפור מצבן של הקבוצות החזקות בחברה יעודד צמיחה והשקעות ויועיל גם למעגלים רחבים יותר של עובדים; או שהמהלכים שמלווים בפיטורים, כמעט ללא יצירת מקומות עבודה, עלולים להגדיל עוד יותר את הפערים.
9. עוד שאלה השנויה במחלוקת היא שאלת קיומה של מדינת הרווחה בישראל ושאלת אחריותה של המדינה לחינוך ולבריאות של אזרחיה.

מושגי יסוד

משטר כלכלי־חברתי, קפיטליזם, סוציאליזם, סוציאליזם דמוקרטיה, סוציאליזם, מדינת רווחה, "הדרך השלישית", אמנת מאסטריכט, הבנק העולמי, קרן המטבע הבינלאומית, הסדרי פנסיה, קצבאות זקנה, קצבאות ילדים, דמי אבטלה, גירעון בתקציב, צמיחה מוטת־יצוא, השתתפות בכוח העבודה.

בתהליך ההוראה־למידה מומלץ לשלב –

1. מפגש עם מומחים או מנהיגים פוליטיים לדיון בשאלות אידאולוגיות וחברתיות כלכליות.

פרק 13: התפתחות החשיבה הכלכלית המודרנית: על משנתם של כמה ממעצבי תורת הכלכלה המודרנית

מטרות

התלמידים:

- יכירו ויבינו מושגים מרכזיים בחשיבה הכלכלית בהקשר ההיסטורי שבו התפתחו.
- יכירו תפיסות עולם שהשפיעו על החשיבה הכלכלית: גישת "היד הנעלמה" של סמית מול גישת קיינס המחייבת מעורבות הממשלה במשק; תפיסת עולם קפיטליסטית מול תפיסת עולם סוציאליסטית ותפיסת עולם סוציאליזמוקרטית המנסה לשלב בין שתי הגישות.
- יהיו מסוגלים ליישם את המושגים, העקרונות והרעיונות שלמדו בעת הדיון בסוגיות הקשורות למשטרים כלכליים-חברתיים.

מושגי יסוד

תפיסה כלכלית, חשיבה כלכלית, "היד הנעלמה", מעורבות ממשלה, קפיטליזם, סוציאליזם, אדם סמית, דוד ריקרדו, ג'ון מיינרד קיינס, סוציאליזמוקרטית, "הדרך השלישית".

אדם סמית (1723-1790)

רעיונות מרכזיים

1. "היד הנעלמה" ("The Invisible Hand") היא דימוי לכלכלת שוק שבה כל אדם פועל מתוך אינטרס עצמי להגדלת עושרו. אף שהמניעים לפעילותו הם אהבה עצמית ותאוות בצע, התוצאה המצטברת היא הגדלת עושרה של החברה ואושר הפרטים החיים

בתוכה. (במושג "היד הנעלמה" של סמית יש התרסה אירונית כנגד המושג "אצבע אלוהים" שמכוונת את הפעילות האנושית, כמו גם נגד סמכות חילונית שנוטלת לעצמה זכות זאת).

2. ממשלות הן בלתי יעילות, ואם יניחו לפרטים לפעול למען האינטרסים שלהם, פעילותם תהיה לתועלת החברה כולה. הנטייה הטבעית של הפרטים לקדם את האינטרסים של עצמם על חשבון הזולת תתמתן בשל התחרות. (גישה זו נכונה הן לסחר-פנים והן לסחר הבין-לאומי).

3. סחר-חוץ מאפשר למשק "להיפטר" ממוצרים שאין להם קונה בשוק המקומי ולייבא תמורתם מוצרים שיש להם ביקוש (בניגוד לדעה שרווחה בזמנו, כי מדינה מתעשרת על חשבון מדינה אחרת וכי האינטרסים של שני משקים הם מנוגדים).

4. לממשלה תפקידים של הגנה מפני תקיפת אויב, כינון מנהל של צדק, הקמה ואחזקה של מוסדות ומפעלים ציבוריים שיזמים פרטיים לא יקדמו משום שאינם רווחיים.

5. אין לקדש את האינטרס של היזם הפרטי מעל האינטרס החברתי. יש להגביל את חופש הפרט וזכותו על רכושו הפרטי למען האינטרס של החברה, ובמיוחד על ידי מימון חינוך מטעם הממשלה כדי להבטיח השכלה נאותה לבני עניים.

6. ממושג "היד הנעלמה" התפתחה התפיסה הכלכלית Laissez Faire ("הניחו לעשות"), כלומר חופש מהתערבות הממשלה.

7. חלוקת עבודה: התמחות וחלוקת עבודה מאפשרות להגדיל את התוצר משלוש סיבות:

- עובד שחוזר שוב ושוב על פעולה פשוטה מפתח מיומנות.
- עובד שלא נדרש לנוע מפעילות אחת לאחרת חוסך זמן.
- פישוט המשימות מאפשר לנצל מכשור ולייעל את תהליך הייצור.

8. התמחות מגבילה את התפתחותו השכלית של העובד, מעוותת את דעתו ואונסת את אישיותו, ולכן יש להקים בתי ספר קהילתיים ולספק חינוך חובה וחינם להמונים.

9. **ערך:** למילה "ערך" שני מובנים – שימושיות וכוח קנייה, המייצג ויתור על המוצר הנמכר.

10. **מחיר השוק:** מייצג מחיר טבעי, שהוא התמורה המדויקת הנדרשת לעלות ייצור המוצר – שכר עבודה, רנטה על שימוש בקרקע ורווח על שימוש בהון. המחיר הטבעי הוא זה שיתקיים בשוק לטווח הארוך.

11. **שכר עבודה:** שכר מייצג את ערך העבודה. בין עובדים למעסיקים יש ניגוד אינטרסים המוליד עימות כאשר אחד הצדדים מנסה להעלות או להפחית שכר מעבר לערך העבודה.

12. עליית שכר תתאפשר עם "התעשרות" האומה, דהיינו גידול הונה וצמיחה כלכלית. שכר גבוה לעובדים יגדיל את הילודה וישפר את רמת החינוך, ואלה יתרמו מצדם להמשך הצמיחה.

13. **רווח:** הרווח מייצג את ערך השימוש בהון, ועליו להיות די גבוה כדי לפצות את המשקיע על הסיכון של הפסד. שיעור הריבית צריך להיות גבוה במקצת מסיכוני ההפסד.
14. **רנטה:** המחיר המשולם על שימוש בקרקע. הרנטה מגלמת את עודף הערך המשתנה בהתאם לפוריות הקרקע ומיקומה.
15. **תפקיד הכסף:** הכסף הוא אמצעי חליפין נוח, שמקל על החליפין אך אינו מוסיף לעושרה של החברה.
16. סמית היה אדריכל התפיסה הקלאסית המפחיתה בחשיבותו של הכסף.
17. **חוב לאומי:** גידול החוב הלאומי הפנימי אינו רצוי, משום שהוא מכביד את נטל המסים הנדרשים למימון החזרו. מס גבוה עלול לדחוף בעלי הון להשקיע את הונם מחוץ למדינה. סמית ניבא כי החובות הלאומיים הגדולים ימוטטו את האומות הגדולות של אירופה.
18. **פיתוח וצמיחה כלכלית:** פיתוח וצמיחה כלכלית תפסו מקום מרכזי בתפיסתו של סמית כתהליכים מרכזיים בייצור העושר.
19. העובדים יפיקו תועלת מהגדלת העושר הלאומי (בניגוד לעמדת כלכלנים בני דורו שלא ראו צורך בתגמול העובדים על הגדלת הפריון וסברו שהם יסתפקו ברמת חיים מינימלית).
20. עתיד האומות נעוץ בהרחבת שווקים, בהגדלת הצבר ההון ובצמיחה מתמדת.

בתהליך ההוראה למידה מומלץ לשלב –

1. צפייה בסרטים כמו "תקוות גדולות" על פי צ'רלס דיקנס שבאמצעותם ניתן לקבל מושג על הרקע ההיסטורי שבו פעל אדם סמית.
2. השוואה בין תפיסות כלכליות מרכזיות לבין תפיסתו של אדם סמית (השווה והשונה).
3. בחינת המדיניות הכלכלית בישראל מול התפיסה של אדם סמית.
4. דיון:
 - מה הייתה עמדתו המשוערת של אדם סמית לגבי מדינת הרווחה המודרנית?
 - האם הנחות היסוד של סמית (אופי האנשים, טיב הממשלה) תקפות כיום? מה מתורתו רלוונטי היום?

דוד ריקרדו (1772-1823)

רעיונות מרכזיים

1. הערכים של מוצרים הם יחסיים.
2. מחירי השוק יכולים בטווח הקצר לסטות מהמחיר הטבעי כתוצאה משינויים אקראיים בביקוש או בהיצע. כאשר המחיר עולה על ערך החליפין, הרווחיות עולה ויצרנים חדשים ייכנסו לענף, ואז המחירים ירדו.
3. העבודה היא בעלת מחיר טבעי ומחיר שוק כמו כל מוצר אחר.
4. "כלל הברזל של העבודה" הוא שהעובד יקבל תמיד רק שכר מזערי, כי אם שכרו יעלה, הוא יוליד יותר ילדים, היצע העבודה יגדל ושכר העבודה ירד שוב.
5. בין השכר לרווחים יש יחס הפוך – זה בא על חשבון זה.
6. רנטה וחוק התשואה השולית הפוחתת:*
- רנטה היא התמורה לבעל השדה על השימוש בקרקע ועל השקעותיו בה.
- רנטה הפרשית נובעת משוני במיקום הקרקע וטיבה היחסי.
7. התפוקה השולית של שדה הולכת ופוחתת ככל שגדל מספר הפועלים, בתנאי שאין שינוי טכנולוגי.
8. עלות יחסית (יתרון יחסי):
- יש לנקוט מדיניות של סחר חופשי בין מדינות שתביא להורדת עלויות המוצרים, השכר והרנטה. התוצאה תהיה גידול ברווחים ועידוד השקעות.
9. עלויות ייצור של מוצר במשקים שונים יקבעו את יחסי הסחר ביניהם.

בתהליך ההוראה למידה מומלץ לשלב –

1. השוואת הגישה של ריקרדו למודלים שהתלמידים מכירים (למשל: ביקוש והיצע בשוק העבודה).
2. דיון בסוגיה: האם גישת ריקרדו לסחר חוץ ישימה היום?

* כאן ניתן ללמד את חוק התפוקה השולית הפוחתת ורנטה הפרשית, שהם שניים מהעקרונות הכלכליים הבסיסיים.

ג'ון מינארד קיינס (1883-1946)

רעיונות מרכזיים

1. בטווח הקצר, יש מתאם גבוה בין רמת ההכנסה הלאומית לרמת התעסוקה.
2. הגורמים הקובעים ישירות את ההכנסה והתעסוקה הם צריכה והוצאה להשקעה. המיסוי מייצג ניכוי מהצריכה, וההוצאה הממשלתית מהווה תוספת להוצאה הכוללת.
3. פונקציית התצרוכת*: ההוצאה לצריכה פרטית מתוך ההכנסה הפנויה הולך וקטן ככל שההכנסה גדלה.
4. הוצאה להשקעה היא פונקציה של שער הריבית (התלויה בהעדפות הנזילות ובכמות אמצעי תשלום) ושל היעילות השולית של ההון.
5. השווקים אינם יכולים להביא לתעסוקה מלאה, ולכן על הממשלה להתערב באופן מסיבי ופעיל במאמץ להבטיח תעסוקה מלאה. (עליה לנקוט פעולות כגון הורדת שערי הריבית לעידוד השקעה, תקציב גרעוני וחלוקה מחדש של ההכנסות לעידוד הצריכה).

מושגי יסוד

משק פתוח, מדיניות תקציבית מרחיבה, שער החליפין, יתרות מטבע חוץ, הרחבת התעסוקה, נכונותו של המגזר העסקי להשקיע.

בתהליך ההוראה-למידה מומלץ לשלב –

1. צפייה בסרטים על תקופת השפל הגדול, כמו: "על עכברים ואנשים", "הם יורים גם בסוסים".
2. השוואה בין השקפות עולם כלכליות לבין התפיסה הקינסיאנית (השווה והשונה).

סוציאליזם

רעיונות מרכזיים

1. סוציאליזם הוא אידאולוגיה ומשטר כלכלי, שבו המדינה מקבלת על עצמה להחזיק בבעלות על אמצעי הייצור, להפעיל מגזרי משק ולהקצות משאבים באמצעות תכנון מרכזי. כל זאת כדי לקדם מטרות חברתיות.
2. התפיסה הסוציאליסטית מנוגדת לתפיסה הקפיטליסטית ולמשטר כלכלי קפיטליסטי.
3. מדינת הרווחה המודרנית אימצה את התפיסה הקפיטליסטית לגבי תפקיד השוק בהקצאת משאבים, אך היא מתערבת בחלוקת ההכנסות.

* כאן ניתן לשלב את הנושא על תצרוכת וחיסכון.

4. הסוציאליזם המרכסיסטי ינק את רעיונותיו ממשנתם של קרל מרקס (1818-1883) ופרידריך אנגלס (1820-1895), אך הקצין את הגישה הסוציאליסטית ותבע בעלות של המדינה על רכוש ומשאבים, כמו קרקע.
5. הקומוניזם הקצין את גישת השוויון עד כדי "כל אחד לפי יכולתו, כל אחד לפי צרכיו" ואפשר שליטה מוחלטת של המדינה על חיי הפרט.
6. רעיונות סוציאליסטיים-מרכסיסטיים השתלבו בתשתית האידאולוגית של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל בשנותיה הראשונות, והתבטאו במשנתם של ברל כצנלסון, א"ד גורדון והוגים אחרים.

קפיטליזם

רעיונות מרכזיים

1. קפיטליזם הוא משטר כלכלי-חברתי המבוסס על הפתרונות של כלכלת השוק החופשי.
2. התפיסה והמשטר הכלכלי הקפיטליסטי מושתתים על העקרונות הבאים: בעלות פרטית על הון וקרקע (אמצעי ייצור), הקצאת משאבים באמצעות השוק החופשי.
3. במרכז העשייה הכלכלית עומד מנגנון השוק החופשי.
4. לפי גישה זו, כוחות השוק יביאו לתפוקה מרבית וליעילות בהקצאת המשאבים.
5. כאשר קיימים כשלי תחרות או כשלי שוק, יש הצדקה למעורבות הממשלה.
6. הגישה הקפיטליסטית המודרנית, לפחות בגרסתה המתונה, מחייבת למעשה את השיטה של כלכלה מעורבת: כלכלת שוק ומעורבות ממשלה בהתאם לתפיסת העולם הרווחת באותה חברה.

ביבליוגרפיה

פרסומים

- בנק ישראל, **דין וחשבון לשנים שונות**, www.mof.gov.il.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **שנתון סטטיסטי לישראל**, שנים שונות, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **סדרת פרסומים מיוחדים**, ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי, **סקירה שנתית**, ירושלים.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה, **פרסומים בנושאי כלכלה וחברה**, תשס"ג-תשס"ד, ירושלים.
- המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, **הקצאת משאבים לשירותים חברתיים** (י' קופ, עורך), 2002-2004, ירושלים.
- מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, **פרסומים בנושאים חברתיים-כלכליים**, 1998-2004, ירושלים.
- מרכז שלם, **פרסומים בנושאים שונים**, 1998-2004, ירושלים.
- משרד האוצר, **תקציב המדינה ודברי הסבר**, שנים שונות, ירושלים www.mof.gov.il.
- עם עובד, בשיתוף האגודה הישראלית לכלכלה, המח' לכלכלה, אוניברסיטת תל-אביב, **רבעון לכלכלה**, www.calcala.tau.ac.il.

ספרים

- אבנימלך מוריה, תמיר יוסי (2002). **רווחה מתקתקת**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- ביכלר שמעון, ניתן יהונתן (2001). **מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום**, כרמל, ירושלים.
- בר-עמי ש' (1998). **מקום לכולם**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.
- בן פורת י' (עורך) (1989). **המשק הישראלי – חבלי צמיחה**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- ברקאי חיים (1990). **ימי בראשית של המשק הישראלי**, מוסד ביאליק, ירושלים.
- ברקאי חיים (1995). **אדם סמית באספקלריה של ימינו**, מוסד ביאליק והאוניברסיטה הפתוחה, ירושלים.

בן בסט אבי (עורך) (2001). **ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק**, קובץ מחקרים לזכרו של מיכאל ברונו, עם עובד, תל אביב.

בק אולריך (2002). **עולם חדש יפה, מודל של חברה אזרחית**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

ברונו מ' (1997). **צמיחה, אינפלציה וייצוב כלכלי**, בנק ישראל, ירושלים.

גבאי יוסף (2000). **התפתחות המגזר הציבורי ומימונו בישראל בפרספקטיבה בינלאומית, 1950-2000 – חמישים שנות כלכלת ישראל**, המכללה למנהל, תל אביב, עמ' 120-164.

גידנס אנתוני (2000). **הדרך השלישית, תחייתה של הסוציאליזם דמוקרטית**, משכל, תל אביב.

גלברייט ג'ון קנת (1996). **החברה הטובה, העדיפות החברתית**, אסטרולוג ורסלינג, תל אביב.

גלעדי דן (1998). **כלכלת ישראל, התפתחות, מאפיינים, מדיניות**, משרד החינוך, ירושלים.

גרוס נ' (2000). **לא על הרוח לבדה, עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ ישראל בעת החדשה**, יד ברצבי, ירושלים.

דהן מ', מירוניצ'ב נ', דביר א', שי ש' (2002). **האם הצטמצמו הפערים בחינוך?**, המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה, מכון ון ליר, ירושלים.

דויד א' (עורך) (2003). **אנטי-גלובליזציה, ביקורת הקפיטליזם העכשווי**, רסלינג, תל אביב.

דורון אברהם (1992). **מדינת הרווחה בעידן של תמורות**, מועצת בתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דורון גדעון (1986). **להחליט ולבצע, פרקים במדיניות ציבורית**, כיוונים, תל אביב.

הורוביץ דוד (1952). **בשליחות מדינה נולדת**, שוקן, ירושלים ותל אביב.

הורוביץ דוד (1970). **האתמול שלי**, שוקן, ירושלים ותל אביב.

הורוביץ דוד (1975). **חיים במוקד**, מסדה, רמת גן.

הלוי נדב, קלינוב רות (1968). **ההתפתחות הכלכלית של ישראל**, אקדמון, ירושלים.

יסעור י', עובד י', רזוליו ד', רוזנר מ' (2003). **צדק חברתי ושוויון בעולם משתנה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

כ"ץ יצחק (1997). **הפרטה בישראל ובעולם**, פקר, תל אביב.

לובנטל רות, שרון עמנואל, וינבלט ג'ימי, קופ יעקב (1996). **כלכלת ישראל בדגש קל**, המרכז לחקר המדיניות החברתית בישראל, ירושלים.

מאוטר מנחם (עורך) (2000). **צדק חלוקתי בישראל**, רמות, אוניברסיטת תל אביב.

נויבך אמנון, אפרים צדקה, אסף רזין (1988). **צמיחה כלכלית, מבט לשנות ה-90**, ספריית מעריב, תל אביב.

סורוס ג'ורג' (1999). **החברה הפתוחה בסכנה, משבר הקפיטליזם הגלובלי**, ידיעות אחרונות, ספריית ניהול וכלכלה, תל אביב.

סיקרון משה (אב תשי"ז, 1957). **העלייה לישראל 1948 עד 1953**, המכון למחקר כלכלי על-שם מוריס פאלק, ירושלים והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים.

פורסטר וויאן (2002). **קללת הכלכלה**, שוקן, תל אביב.

פטינקין דן (חשוון תשכ"א, 1960). **המשק הישראלי בעשור האחרון**, המכון למחקר כלכלי על-שם מוריס פאלק, ירושלים.

פרידמן מילטון ורוז (1988). **החופש לבחור, עיקרי הכלכלה החופשית**, דביר, תל אביב.

קליין נעמי (2002). **בלי לוגו**, בבל, תל אביב.

קליין נעמי (2002). **גדרות וחלונות, דיווחים מחזית הדיון בגלובליזציה**, בבל, תל אביב.

שטראסר יוהנס (2003). **כאשר העבודה אוזלת לחברת העבודה**, הקיבוץ המאוחד, תל אביב.

שי ש' (2000). **האם שוויון מפריע לצמיחה? על הקשר בין שוויון בהכנסות לצמיחה כלכלית**, מכון ון-ליר, ירושלים.

שרשבסקי רוברט (אלול תשכ"ח, 1968). **מבנה המשק היהודי בארץ ישראל ובישראל**, המכון למחקר כלכלי על-שם מוריס פאלק, ירושלים.

אתרי אינטרנט

www.bankisrael.gov.il בנק ישראל

www.worldbank.org הבנק העולמי

www.cbs.gov.il הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

www.wwnorton.com/StiglitzWalsh חומר עזר למורה

www.adva.com מכון אדווה

www.mof.gov.il משרד האוצר

פילמוגרפיה

אבטלה

בילי אליוט

גשם של אבנים, קן לואץ, 1993 (מובטל שרוצה לקנות שמלה לבתו ומסתבך בחובות)

הדרך למטה, 1993 (מהנדס שפוטר מתאגיד ביטחוני)

המובטל בטיטו (1987)

התזמורת מרק הרמן (על רקע החלטת ממשלת תאצ'ר לסגור מכרות ולפטר 200 אלף כורים) טרנספוטנינג, דני בויל

ללכת עד הסוף, פטר קאטנאו, 1997 (רוברט קרליל, מובטלים בשפילד מעלים מופע צ'יפנדילייס עירום), מייק לי

השפל הגדול

גונבי האופניים, ויטוריו דה סיקה, 1948

הכול מתחיל היום, ברטר טאוורניה, 1999

הם יורים גם בסוסים, סידיני פולק, 1969

זמנים מודרניים, צ'ארלי צ'פלין, 1936

ז'רמינל, קלוד ברי (לפי אמיל זולה)

חשמלית ושמה ברטה, מרטין סקורסזה

מטרופוליס, פריץ לאנג (סרט אילם)

מרינס וג'אנט, רוברט גודיאן, 1997

ענבי זעם, ג'ון פורד, 1930

שביתה, סרגיי אייזנשטיין, 1925

שושנת קהיר הסגולה, וודי אלן

גלובליזציה ואבטלה

אחת גדולה, מייקל מור, 1997 (חברות כח אדם, נייק מעביר מפעלים לאנדוסיה)
גיבור מקומי, ביל פורסייט, 1983
היפנים באים, גונג הו, 1990 (סכנת אבטלה מרחפת על פועלי מפעל מכוניות)
וולסטריט
נערה עובדת
פלינט משיגן, 1987 (תיעוד: ג'נרל מוטורס סוגר מפעל בפלינט)

קפיטליזם, תאגידים, שביתות ואיגוד מקצועי

השיגעון הגדול, 1988
חלום אמריקאי, 1991 (תיעודי: על רקע נשיאות רייגן, כישלון מאבק מקצועי)
מועדון קרב, דיוויד פינצין, 1999
נקמתו של פינקלשטיין, אנריקה רוטנברג, 1993, ישראל

נשים עובדות

בתו של כורה פחם, 1980
נורמה ריי, 1979, מרטין ריט (אם חד-הורית במפעל טקסטיל, פעילה באיגוד)
סילקווד

היחס לחריג, מחלות ומוגבלויות

איש הגשם, ברי לוינסון, 1988
מגנוליות של פלדה
מלאך על כתפי

השכלה ובערות

בלזק והתופרת הסינית הקטנה

המורה

לשון הפרפר

סטנלי ואיריס

תחנה מרכזית ברזיל

זקנה ופנסיה

אהבתה האחרונה של לורה אדלר, אברהם הפנר, 1990

אודות שמידט

איריס

גינג'ר ופרד

האגם המוזהב

הנהג של מיס דייזי

טאטי דניאל

ספיידר ורוז

עגבניות ירוקות מטוגנות

Space Cowboys

עוני

עיר האלוהים

